

Hózsza Éva

SZABADKA FELHŐVILÁGA

Előjáték

Kevesen mondhatják el magukról, hogy van Városuk, nekem azonban van. Azt mondjuk, hogy mi, szabadkaiak, addig szeretünk eltávolodni, amíg látjuk a Városháza tornyát. Legalábbis örülünk, ha újra és újra megpillantjuk. Az „égnek szökő” torony alatti boldogságot a szüleim ültették belém, ma is éberen figyelem, ha hosszabb külföldi utazás után megérkezem, vajon mikor látom meg a tornyot. Igaz, Sinkó Ervin *Szabadkai előjátéka* túlzottan cifrának minősíti a tornyos épületet a poros város, avagy az óriási falu viszonylatában, de mi szeretjük. Szabadka kisváros (noha nem mindig számított annak!), mégis élénk, mégis lüktet. Voltak időszakok, amikor a szabadkai korzó a mostaninál sokkal forgalmasabb volt, amikor valóban korzóztak a városiak, és többször fordultak vissza a sétálóutca végén, ugyanis egyik oldalról haladtak a Jadran épülete felé, a másikon pedig vissza, toronyiránt. Nyári estén akkor volt a nyüzsgés, hogy alig láttak át a túloldalra. Az ötvenes-hatvanas évek Szabadkája még mindig kávéházi város volt. Nyáron megteltek a kerthelyiségek, télen behúzódtak a társaságra vágyók.

Kávéházi gyerekként nőttem fel, édesapám már háromévesen vitt magával törzshelyére, a városi kávéházba, ahol kortyolgattam a málnaszörpöt, és a kávéházi asztalnál élveztem a vasárnap délelőttiakat. Szombat esténként sós mogyorót és virágot is kaptam, azután áhítattal figyeltem a dizőz énekét, a táncoló párokat, szüleim népes, visszatérő társaságát. A kávéház látogatóinak megoszlása szociológiai kutatást igényel, majd egyszer talán erre is vállalkozik valaki. Az idő múlásával persze más, lázadóbb, forrongó művészi élmények foglalkoztattak, mégis sokáig hiányzott ez a fajta nyüzsgés, a letűnt, „vén” szabadkai világ, majd a huszadik század végi délszláv háborúk idején ismét életre keltek a kávézók (már nem kávéházak!), a kordivatnak megfelelő helyiségek, élénkültek a beszélgetések, kialakultak a szigettársalgások, amelyekre rácsodálóztak az idegenek. Ma csendesebb a korzó, a bankok és üzletek itt kaptak helyet, és az éttermek vagy kávézók többsége *áttelepült* a belső terekre, a kiskorzóra vagy a Corvin utcába. Többnyire fiatal a vendégsereg, változtak a divatok és az étlapok. Eltűnt diákkorom

majomplacca is, a korláton csüngtek, beszélgettek, ismerkedtek gimnazista osztálytársaim. Nincs bennem nosztalgia, noha a bordó villamos és a legendás nyitott koci igazán hiányzik, nem is búcsúzhattam el tőle, mert éppen akkor halt meg az édesapám. Észre sem vettem a villamos rítusszerű utolsó útját, manapság egyre gyakrabban nézem végig a fennmaradt fotókat a közösségi oldalon. Pedig a Csáth-napló bejegyzéseiben büszkén olvastam az indulást, Szathmári István novelláskötetének címébe pedig bekerült a villamos emlékezete (*A villamos és más történetek*, 1995), szövegeibe a sínvesztés és sínkeresés problémája (egyszer, amikor erre hivatkoztam, becsúszott a nyomdahiba, *színvesztés* lett belőle). A szabadkai villamos 1974 óta a múlté, hiánya mitizálódott, az identitás problémája merül fel vele kapcsolatban, sőt irodalmi motívumként emlegetjük, Facebook-profilját követjük.

Szabadka irodalmi múltjában Kosztolányi és Csáth ikerpárrá nőtt,¹ sőt nevük szintén irodalmi motívummá, metaforává, sztereotípiává stb.-vé vált. A Bácsmegyei Naplóról, az 1928-as nemzedékről inkább lokális, esetleg regionális viszonylatban értekezünk, az irodalmi érdeklődésű, vagy éppen irodalommal foglalkozó városlakó szívesen fedezi fel az újabb értékeket, a kívülálló szemléletmódját. Szabadkának mindig voltak szenvedélyes helytörténészei, tanáregyéniségei, akik vállalták a gyűjtőmunkát, az empirikus kutatást, tanítás és kutatás gyakorlatát. A lugosi születésű, 1917-ben elhunyt Iványi István (a Város tanára, könyvtáralapítója, könyvtárosa, monográfusa) visszaemlékezéseiben kiemeli „a modern” és „tudományos” színvonal emelésének igényét, azt a tudatos tettekészségét, amellyel a gimnázium tanári könyvtárát igyekezett fejleszteni, rendezni:

Alig egy-két szakkönyv volt itt számos iskolakönyv-töredék mellett, és semmi rendezés. Én elkezdtem rendezni, a hiányokat pótolni, vételek útján szaporítani és a könyvtárt modern színvonalra emelni. Kétszeri átköltözés után megfelelő állványokról és tisztességes bútorozásról is gondoskodtam, úgyhogy szívesen tartózkodtam itt a csinosan berendezett, kifestett és szőnyeges helyiségben, ahol a legújabb folyóiratok is a könyvtár tudományos színvonalát emelték. Lassankint igen sok értékes könyvvel is gyarapodott, és folyamatosan böngésztem a könyvkereskedők jegyzékeit, akiket gyakran személyesen is felkerestem Budapesten, midőn a tanári gyűlésekre

1 Vö. DÉR Zoltán, *Ikercsillagok*, Forum, Újvidék, 1980.

felrándultam és mindig jó csomó új szerzeménnyel tértem haza. Haverda Mátyás igazgató sem gördített utamba akadályokat, s így élvezettel folyton a könyvek osztályozásával, elhelyezésével s többszöri összeírásával foglalkoztam.²

A mai fiatal tanárok és könyvtárosok körében időnként felfedezhető hasonló lelkesedés. Az irodalmár olvasó pedig (akinek van Városa!) hálószerűen kapcsolja össze a referenciát a fikcióval, ha „szabadkai” szövegeket válogat. Szenvedélyesen tár fel új nézőpontokat, meglesi mások városnarratíváját.

„Egy költőnek ne legyenek gyárai”

Hogy a villamos hiánya mellett milyen hiány vagy maradvány mitizálódott a lokális szövegekben? A szemfüles olvasó a maradékhoz való elbeszélői viszonyulásmódokra is felfigyel. A bordó (bár sokszor pirosnak nevezett) villamos maradványát, egyik kocsját őrzi a Város központi utcája, a palicsi úti nyugvóhelyen pedig változatlanul „alszanak” a villamoskocsik.

Tolnai Ottó írói opusában egy újabb hiánymozzanat, a szabadkai gyárak eltűnésének, maradékának és újrateremtésének diskurzusa emelkedik ki. *Szeméremékszerek* című könyvében, amelynek fő helyszíne Palics és alapkérdése a határsáv, megjelenik a szabadkai csipkegyár, vagyis a gyár eltűnésének és újraalkotásának dilemmája. Felmerül a kérdés, hogy mit filmeznek a csipkegyárban:

A csipkegyár maradékát. A maradék gépeket ott. Mert nagyrészüket megmaradt, még nem lopkodták el, még nem zabálták szét az ócskavasok. Meg a sok szalagot, zsinórt, tán függőzsinórt filmeztük, a sok csipkemetszetet... Nem a csipkét? Nem, csipkéket már rég nem csinálnak. Az ezeknek már macerás. Fáslikat, gézt, zsinórt, gurtnit, meg, mondom, valami szalagokat. A szalagok képezik az átmenetet a fásli és a csipke között. Volt egy nagy festőnk, aki monumentális, egyértelműen szociális célokért harcoló hőseinek, forradalmárainak a kezébe szintén valamiféle szalagokat adott.³

2 IVÁNYI István, *Visszaemlékezéseim életem folyására (Önéletrajz)*, utó. DÉR Zoltán, Munkásegyetem, Szabadka, 1974 (Életjel Miniaturák, 27.), 38.

3 TOLNAI Ottó, *Szeméremékszerek. A két steril pobár. Regény Misu és társai, avagy az iratmegőrzők sorrendje*, Jelenkor, Budapest, 2018, 204.

Így jutunk el szinte *csipkeszerűen* a nagy festőig, Boschán Györgyig, majd Hamvasig, aki a kicsiny, helyi kultúrákat „virágszerűnek”, talajhoz kötöttnek látta. Szóttessenek tekintette, amely női művészet, és nélkülözi a halhatatlanság jelleget.

Mert nincsenek halhatatlan szabadkai csipkék – hangsúlyozza a narrátor. – Kivéve, ha Kosztolányi, illetve Kiš írott, Farkas Béla, Vinkler Imre és Faragó Endre (az ő munkáján maga a fonál is látható) festett munkáit nem tekintjük annak, mondta T. Olivér. Mert akár tekinthetnénk is. A Szabadkai Népszínház színészei is éltek e sámlikkal, mert egy ideig a Szabadkai Népszínházat is a csipkegyárba költöztették, a könyvtár, a kulisszagyártó üzem még ma is ott működik.⁴

A gyár kis medencéje újabb távlatokat (linkeket?!) nyit a Tolnai-prózában, a helyi befogadó viszont továbbbszövi csipkeemlékeit. A csipkegyár maradék-értelmezése a lokális művészet maradandóságának, ha úgy tetszik, maradékanak kérdéseit veti fel, ugyanakkor eszünkbe juttatja Tolnai *Agyonvert csipke* című kötetét. (Az én olvasatomban felidéződik a személyes emlék, hiszen nagyanyám még a virágkorát élő csipkegyárban dolgozott.)

A Tolsztoj utcai kenyérgyár megszűnése a Tolnai-szöveg univerzum ismert mozzanata. *Nem könnyű* című verseskötetében⁵ kapott helyet *A kenyérgyár hűlt helye* című vers, amelyet maga a versbeszélő „a Tolsztoj utcához kötődő füzérbe” sorol, ahol a csipkegyárhoz hasonlóan beléphetünk (pontosabban mester s tanítvány belép) „a még mindig szép téglalapületbe”, sőt „egyáltalán szép befordulni a Tolsztoj utcába”. Csakhogy a mester könyvének „központi monumentuma” megsemmisült, a mester megszégyenül tanítványa előtt, így a tanuló immár tanítónak lép elő, és rádöbben a lírai ént: „egy költőnek ne legyenek gyárai mondta / még kenyérgyára se legyen”. Jézus csodatételei mindössze néhány kenyérhez kapcsolódnak, tehát a befogadó ismét eljut a gyárképzettől, a gyárápület megsemmisülésétől a művészet diskurzusáig, az önreprezentációig.

4 Uo., 205.

5 TOLNAI Ottó, *Nem könnyű (Versek 2001–2017)*, Jelenkor, Budapest, 2017.

Legyenek-e kertjei?

A szabadkai irodalomkedvelő kertolvasata Csáthhoz, *A varázsló kertjéhez* kapcsolódik, ahhoz a helyhez, illetve zsákutcához, amelyet ma már hiába fürkésznek az odalátogató idegenek. Szathmári István *A kertész és a csók* című novellájában összemosódik a szabadkai és a pesti kert, a belakható tér és az emlékezés terének problémája. A pesti kert az a felfedezett hely, ahol a barátok együtt fociznak, és amely kert a visszaáldmodott csáthi kontextusra utal. A kertész a Nagyvárad téren mászkált, amikor megpillantotta az Orczy-kertet, és vele szemben a Bácskait, a füstös, kormos italozóhelyet, a közösséghez tartozás lehetőségeit. A szöveg többféle kertképzetet és számos kultúrkört villant fel, a modell mégis a Szabadkához kapcsolódó, egykor volt varázsló kertje, amely a Csáth-novellában a felnőttkor beköszöntével veszít mitológiai jelentőségéből, mesebeli vonatkozásaiból.

Az utcák, a kertek, az épületek *kiindulópontként* jelen vannak a lokálisnak nevezhető szövegekben, mint például a szabadkai kertváros pompázó kertlátványai. Pap József költészetében⁶ íróársának konkrét kertélménye jelenti a referenciális kiindulópontot. *Látogatás (Kopeczkyék kertjében)* című versének ihletője a Kopeczky László (Kópé) írónál tett látogatás, a meghitt találkozás, amely a belső teret gazdagítja. A hatsoros a sejtelmes magnóliálátványt, a dekorativitást a lélek zenéjével hozza összefüggésbe:

Fehér forgókkal
teli magnóliátok
zenét sugároz.
Szemünkkel halljuk.
Bárcsak így nézhetnék be
minden baráthoz!

Külső látószögek

Az utóbbi évek több jelentős irodalomtörténeti munkát hoztak felszínre, amelyek ezt a térkontextust külső szemmel vizsgálják. Szajbély Mihály „régimódi monográfiája”⁷ a *Szabadka* című fejezettel indul,

6 PAP JÓZSEF, *Raadás és maradvány. Új versek*, Forum, Újvidék, 2006.

7 SZAJBÉLY MIHÁLY, *Csáth Géza élete és munkái. Régimódi monográfia*, Magvető, Budapest, 2019.

amely a századforduló Szabadkájának és Brenner Józsika Szabadkájának kiemelésével a szubjektum személyes városképét külön hangsúlyozza. A kezdet, a szülőváros közege, a biografikus vonatkozások vizsgálata logikus felvetés egy ironikusan „régimódi monográfiának” aposztrofált munkában. A *szabadkaiság* mint *vidékiség* kulcskérdésként merül fel a monográfiában, nemcsak Csáth Géza írói gyakorlata és művészetszemlélete kapcsán, hanem a budapesti beilleszkedés során is. Erre utalnak a következő alcímek: *A szabadkai gimnazista Budapestje* vagy *Vidéki „antropológusból” pesti „bennszülött”*. A bennszülötté válás problémája különösen Csáth első kötetével, *A varázsló kertjével* (1908) függ össze, amely kötet öccse tanácsára nem Szabadkán jelent meg, hogy a szerző vidékisége ne kísértse: „Azt, hogy a kötet címe *A varázsló kertje* lesz, november 15-i levelében írta le. Dezső felvetette, hogy talán jobb lenne Pesten kiadni, mert a pesti nép talán »nem szívesen látja, ami vidékről jön«. Bátyja ezt a tanácsot megfogadta, a novelláskötetet ugyan Szabadkán nyomták a Bácskai Hírlap nyomdájában, de kiadója Deutsch Zsigmond és társa, Budapest lett.”⁸ A monográfia Szabadka-képe sokrétű, hosszas forráskutatásról tanúskodik, és természetesen a Csáth-naplók *faktumaira* hivatkozik. Kiemelhető Szabadka zenei múltjának, valamint a gimnáziumi önképzőkör működésének elmélyült vizsgálata.

Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-monográfiája⁹ az összehasonlító irodalomtudomány szempontjait helyezi előtérbe, Kosztolányi és Csáth életművét szintén kölcsönhatásban vizsgálja. Szabadka városképe fragmentumokban, a szövegek vonatkozásában jut kifejezésre. A zenei utalások ebben az esetben is kimagaslanak, sőt a kultúrák találkozásának szempontja ugyancsak megnyilvánul az értelmezések során. *A parlagiság mint érték* és az Esti Kornél-fejezet emelhető ki a vizsgált nézőpontból, az utóbbi esetben a *Mostoha* címmel tervezett mű szintén feltűnik. A kötet bibliográfiájában megtalálható Dér Zoltán és Danyi Magdolna neve, illetve a Kosztolányi Dezső Napok anyagából összeállt *Az emlékezés elevenése* című kötetre való hivatkozás (2007).

Arany Zsuzsanna *Kosztolányi Dezső élete* című életrajza¹⁰ a Kosztolányi-ősöktől indít, a kötet második fejezetének egyik alcíme viszont a *Szabadka a századfordulón* címet viseli. „Nemcsak identitását határozták meg vidéki gyökerei, hanem egész életművét is áthatják szülő-

8 Uo., 142.

9 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010.

10 ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Osiris Kiadó, Budapest, 2017.

városa tapasztalatai” – állapítja meg a kutató.¹¹ A vidéki–nagyvárosi identitásváltás ebben az esetben is kifejezésre jut, ám a kötet a fejlődés ívét hangsúlyozza, azt a közel nyolcvanezer fős várost, amelyben az infrastrukturális fejlődéssel együtt a sajtóélet is fejlődött (Bácskai Hírlap, Bácskai Közlöny, Szabadság, Délvidék, Néplap, Bácskai Ellenőr, Tanügyi Lapok). Felépült a Népszínház, fejlődésnek indult a képzőművészeti élet, Lifka Sándor tevékenysége révén 1900-ban kinematográf-vállalat is létrejött, ám a feudális hatás még mindig elnyomta a polgári értékrendet.¹² A szerző szintén kiemeli a parlagiság értékévé válását, pl. Kosztolányi 1926. évi interjút, amikor családi házának kertjére kérdezett rá Szombathy Viktor. Kosztolányi válasza így hangzott: „Tudja, én vidéki maradok örökké s szeretek magam köré valami vidéki színt imitálni...”¹³ Ez az alfejezet említi a városi haláltapasztalatot is, a gyermekhalandóság jelentős mértékét.

Szilágyi Zsófia *Az éretlen Kosztolányi*¹⁴ című monográfiája a pályakezdés diskurzusát, pályakezdő és dilettáns relációját, valamint a *Boszorkányos esték* pozíciójának kérdéseit veti fel, a biográfia szempontja kezdetben kevésbé játszik szerepet. *Az aranysárkány* értelmezése előhívja a szabadkai gimnáziumi évek életrajzi mozzanatait, a rituális érettségi problémáit, sőt azt a kérdést is, hogy Kosztolányi mennyiben hátrította a személyes életével összefüggő olvasatot.¹⁵ A kisváros és Szabadka *Porvárosként* való értelmezése kapcsán Munk Artúr és Havas Károly neve is előkerül, a porkérdés ugyanis továbbgyűrűzik a bácskai, illetve szabadkai írók szövegeiben.¹⁶ *A vonat megáll*, vagy a világháborús időszak előhossa a sűrített életrajzi utalásokat.

Ez a három példa külső látószögből láttatja a Várost mint az író indulásának színhelyét. A befogadó mindhárom esetben felfedezi az ellentmondást: a vidékiség/a parlagiság értékévé válását, valamint a kisvárosból származó szubjektum identitásproblémáját. Palics (Palicsfürdő) és Szabadka elválaszthatatlan az itt élők szemszögéből. Csuka Zoltán így emlékezett a szabadkai gyerekkorra:

Ha Palics eszembe jut, ma is erre a régi, békebeli fürdőhelyre gondolok, a millenniumi korban keletkezett bicikliversenypályára,

11 *Uo.*, 36–37.

12 *Uo.*, 38.

13 *Uo.*, 39.

14 SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Kalligram, Budapest, 2017.

15 *Uo.*, 132.

16 *Uo.*, 151–158.

amely az első volt Magyarországon. Több mint hatvan év messzeségből visszatekintve valahogy úgy látom szabadkai gyermekkoromat, mint ahogy a Föld körül keringő Szaljut űrállomás legénysége a mélység szakadékából felködlő hazáját láthatja, amint lassan felbukkan, előtűnik sejtelmes felhővilágával, aztán elmarad, hogy ismét megmutatkozzék. Több mint hat évtized telt el azóta, hogy a gyermekkor sugaras napjaiban a vén Szabadkával megismerkedtem, aztán csak keringtem körülötte, vissza-visszatértem hozzá, más és új arcvonásait ismertem meg, végeredményben azonban semmit sem változott, lényege megmaradt az élet ígéretével és sötét fenyegetéseivel együtt, amelyek már a „szegény kisgyermeket” is ijesztgették.¹⁷

Vén vagy fiatal?

Kosztolányi hagyta ránk a „vén” jelzöt, pedig a „vén Szabadka” a fiatalok városa, még akkor is, ha sokan elhagyják a helyet. Az iskolák és egyetemek révén érvényesül a fiatalok jelenléte, akik írással, szerkesztéssel, versmondással foglalkoznak. Az Életjel Kiadó és a Csáth Géza Művészetbaráti Kör 1968 óta működik. Megfigyelhető, hogy a fiatalok olvassák és pártfogolják egymást, *egymás között* pezsegnek. A szabadkai irodalmár pedig örül, ha ifjú lengyel vagy olasz kutató keresi fel sokarcú Városát, mert éppen doktori értekezést ír például Csáth intermedialis kapcsolatairól egy földrajzilag távol eső, nagy múltú egyetemen.

17 CSUKA Zoltán, „Mert vén Szabadka, áldalak...” (Emlékezés életem két korszakára), Munkásegyetem, Szabadka, 1971 (Életjel Miniatűrök, 18.), 14–15.